

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ВОКАЛІЧНИХ АЛЬТЕРНАЦІЙ У СТАРОУКРАЇНСЬКІЙ МОВІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI – XVIII СТ.

Наталія Русаченко

Схарактеризовано вокалічні альтернативі у старобукраїнській мові др. пол. XVI – XVIII ст. Встановлено історичні причини та умови виникнення чергувань, досліджено їх регулярність і функціональне навантаження, виявлено специфіку у процесах словозміни та словотвору.

Ключові слова: морфологія, діакронія, вокалізм, альтернатива, словозміна, словотвір, старобукраїнська мова другої половини XVI – XVIII ст.

Проаналізовані вокаліческие альтернативи в старобукраїнському мові вт. пол. XVI – XVIII вв. Установлено причини і умови виникнення чередованих, особливості функціонування, виявлено специфіку в процесах словоизменения і словообразования.

Ключевые слова: морфологія, діакронія, вокалізм, альтернатива, словоизменение, словообразование, старобукраїнський мові вт. пол. XVI – XVIII вв.

The vowel alternation in the Old Ukrainian language in the second half of the XVI – XVIII century is characterized. It is established the historical reasons and conditions of alternation, their functional significance and regularity is investigated, the specificity of processes in word-formation and accident is detected.

Key words: morphonology, diachrony, vocalism, alternation, accident, word-formation, Old Ukrainian language in the second half of the XVI–XVIII century.

Вокалічні альтернативі¹ є об'єктом вивчення морфології – науки, що посідає своєрідне проміжне місце між морфологією та фонологією, має спеціальну галузь дослідження – фонемне варіювання морфем, і вивчає певною мірою визначені об'єкти – чергування, нарощення, усічення та накладання, що супроводжують процеси словозміни і словотвору.

Морфологія української мови є перспективною галуззю дослідження, оскільки в ній не до кінця з'ясовано як суто теоретичні питання, так і практичні аспекти морфологічного опису. Актуальним завданням на сьогодні є вивчення історичної морфології української мови, адже саме діакронічний аспект дає змогу розкрити причини виникнення й розвитку тих чи тих фонемних видозмін та історично їх обґрунтувати, простежити етапи формування морфологічної системи. Важливо визначити роль морфологічних засобів в організації словозмінних і словотворчих парадигм, виявити спільне і відмінне між різними періодами розвитку морфологічної структури.

¹ Термін альтернатива (чергування) був запроваджений В.Радловим на позначення таких змін однієї фонемі на іншу, які, не порушуючи тотожності морфемі, виступають одним із формо- та словотворчих засобів у мові.

Для вивчення морфонологічних модифікацій в історії української мови основоположне значення мають ідеї Ю. Шевельова, О. Мельничука, С. Бевзенка, С. Самійленка, М. Жовтобрюха, П. Тимошенка, В. Русанівського, І. Матвіяса, А. Грищенко та ін.

Мета дослідження – схарактеризувати вокалічні альтернації у староукраїнській мові другої половини XVI – XVIII ст., коли формувалася українська літературна мова, відбувався поступовий перехід до національних літературних норм. Важливо встановити історичні причини та умови виникнення чергувань і лінійних модифікацій основ, дослідити їх регулярність і функціональне навантаження, виявити специфіку у процесах словозміни та словотвору. Для аналізу дібрано тексти різних стилів, у яких найповніше відбилося тогочасне живе народне мовлення.

Серед чергувань голосних найдавніші виникли і сформувалися на індоєвропейському ґрунті в умовах, які до сьогодні ще не до кінця з'ясовані. Припускають, що першопричиною їх появи стали зміщення наголосу та редукція ненаголошених голосних, які призводили до видозміни коренів (А.Шлейхер, Ф.Бопп, Я.Грімм).

Найдавніші чергування в порівняльно-історичній граматиці називають аблаутом (термін Я.Грімма). Аблаут був об'єктом пильної уваги майже всіх найвідоміших мовознавців XIX – XX ст. (Я.Грімма, Ф.Боппа, К.Бругмана, Ф. де Соссюра, А.Мейє, Ф.Ф.Фортунатова, І.О.Бодуена-де-Куртене, М.В.Крушевського). Саме дослідження причин виникнення найдавніших чергувань, їх взаємодії та ролі в мові стали підготовчим ґрунтом для розвитку морфонології як науки.

Аблаут дійшов до нашого часу у зміненому вигляді. Ці зміни виникли як наслідок фонетичної еволюції, втрати окремих ланок аблаута, розвитку нових граматичних категорій. Слов'янський аблаут став традиційним ще у праслов'янську епоху; він виявляється у процесі зіставлення морфем, які вже втратили синхронну тотожність. Щоправда, у пізні періоди історії

праслов'янської мови аблаут функціонував як засіб протиставлення у деяких граматичних категоріях [1, 25-28].

У системі морфонологічних чергувань індоєвропейської прамови значну роль відігравали довгі голосні, що протиставлялися коротким. Отже, для раннього періоду характернішими були кількісні, а не якісні чергування. Добре розвинена система чергувань голосних, успадкована праслов'янською мовою від індоєвропейської, з часом була значною мірою розхитана низкою послідовних фонетичних змін. Вона втратила свою фонетичну вмотивованість і в більшості випадків трималася на самій лише традиції, сполучаючись із певними морфологічними категоріями [8, 74]. У цілому індоєвропейські чергування голосних перебувають у мовній системі на шляху зникнення. Проте їх було використано для творення однієї з найістотніших морфологічних категорій у мові – похідних дієслів недоконаного виду, а як залишки вони зберігаються і в інших категоріях [6, 159].

До індоєвропейських за походженням в українській мові відносять чергування:

<е ~ о>, яке виникло в результаті перенесення наголосу й давало можливість розмежовувати дієслова зі значенням разової нетривалої дії (альтернант **е**) і тривалої, повторюваної (альтернант **о** в ненаголошеній позиції). Напр.: *брести* – *бродити*, *нести* – *носити*, *везти* – *возити*;

<о ~ а>, що є наслідком колишнього чергування коротких голосних із довгими (ǫ ~ ǭ, ǰ ~ ǰ̄), коли після злиття у праслов'янській мові коротких **ǫ**, **ǰ** виник голосний **о**, а після злиття довгих **ǭ**, **ǰ̄** – голосний **а**. Напр.: *гонити* — *ганяти*, *котити* — *качати*, *кроїти* — *краяти*, *ломити* — *ламати*, *схопити* — *хапати*, *стояти* — *стати*;

<е ~ і>, що відбиває колишнє чергування <ě ~ ē>, у праслов'янській мові **ě** перейшло в **е**, а **ē** – в **ї**. Напр.: *вигребти* — *вигрібати*, *викоренити* — *викорінювати*, *випекти* — *випікати*, *замести* — *замітати*;

<і ~ а>, де і походить з **ǫ** < ē. Напр.: *лізти* – *лазити*, *сідати* – *садити*;

<і ~ и>, де і походить від **ǫ** < ē, а и – з **ī**. Напр.: *ліпити* – *липнути*, *сито* – *сіяти*;

<а ~ у> з колишнього <ę ~ о>. Напр.: *трусити* – *трясти*.

Староукраїнські пам'ятки із найдавніших вокалічних чергувань фіксують чергування голосних **о, е** з нулем звука. Треба, проте, розрізняти чергування, які сформувалися на основі фонетичних процесів індоєвропейської прамови, і ті, що виникли після втрати надкоротких. Чергування, що виникли з надкоротких звуків, знаходимо, як правило, в іменних основах, давніші чергування характеризують дієслово та адвербативи. Зокрема, в «іменах чергування голосних з \emptyset не пов'язане з якоюсь смисловою функцією, а служить лише для мелодійності мови, усуваючи накопичення приголосних на морфемному шві та в кінці слова». На противагу цьому «чергування голосних з \emptyset в дієслівних коренях завжди підтримує якесь граматичне протиставлення» [7, 37].

Найдавніші чергування супроводжують творення дієслівних форм. Морфонологічна функція альтернатив цього типу, переважно в дієсловах V кл., полягає в тому, що голосний, який виникає під час творення форм, служить одним із показників основи теп. часу недок. виду. Другим показником основи є усичення **а**, яке характеризує основу інфінітива: *зоветься* (АД, 84), *зоветь* (КЗ, 39). Голосні **о, е** зберігаються в усіх формах дієслів, які утворюються від основи теп. часу: 1) у дієприслівниках та дієприкметниках недок. виду: *бероучи* (АО, 45), *зовущій* (ВМ, 121 зв.); 2) в особових формах майб. простого часу дієслів док. виду: *возмешь* (АО, 42), *забереть* (50), *назоветь* (КЗ, 197), *зберешь* (АД, 79), *умре(м)* (АД, 68); 3) у формах наказ. способу: *возми* (ВН, 123), *вибери* (АД, 106), *призови* (ВХ, 122), *зовіте* (ВХ, 94 зв.), *утри* (АД, 80). Варто зазначити, що в сучасній мові в парадигмі дієслова *звати* чергування < \emptyset ~ о> не відбувається.

Чергування <и ~ ø> представлено у формах 3 ос. одн. майб. часу: *пошле(т)* (МБ, 362), *почне* (АД, 78). Активнішою альтернація виявляється у процесі творення видових пар дієслів: *назвати* (АО, 56) – *називати* (АО, 13), *дождатися* – *дожидатися* (ДН, 164-165), *посилал* – *послал* (158), *брали* – *понабирали* (ЛР, 88-84).

Чергування <о ~ ø> є характерним для парадигм мин. часу дієслів *йти* і *знайти*. Форма з альтернантом **о** протиставляє форму чол. роду одн. решті. Маємо: *пришоль* (Розм., 5), *зыйшоль* (ЛР, 89) – *прийшло* (КЗ, 194), *войшла* (АД, 82), *дойшли* (ДН, 173), *пошъли* (ЛР, 83) та ін.

Значно рідше тексти пам'яток фіксують чергування голосних повного творення. Зокрема, альтернація <о ~ е> трапляється в парадигмі дієслова *молоти*. Так, [е] маємо у формах майб. часу – *помелешъ*, *перемеле(т)сѧ* (АД, 94); теп. часу – *мелетсѧ* (ДН, 160); у наказ. способі – *змели* (АД, 98); в активному дієприслівнику *мелючи* (ДН, 160).

Низка чергувань голосних виникла значно пізніше, вже на ґрунті окремих слов'янських мов, і надала їм своєрідності. Це передусім чергування <о ~ ø>, <е ~ ø> та їхні варіанти <ø ~ о>, <ø ~ е>. Історичними причинами появи чергування голосних із нулем звука є занепад редукованих [ъ] та [ь] у слабкій позиції та вокалізація їх у голосні повного творення [о], [е] у сильній. Після вокалізації почали набувати розрізнення голосні [о] та [е] давні, первинні (тобто успадковані від спільнослов'янського періоду), або, як їх ще називали, етимологічні, і нові, вторинні, інакше секундарні [о], [е], що розвинулися із [ъ], [ь]. Через низку причин фонетична основа цього явища стерлася, наявність або відсутність голосного стала визначатися словотвірними, словозмінними чи лексичними умовами. Так на основі фонетичного процесу сформувалося типове морфонологічне чергування. Щоправда, деякі дослідники трактують названий тип як усічення, оскільки не визначають нульових фонем у нескладових мовах [5, 55].

У деяких випадках виникнення цього виду альтернацій пояснюється розвитком нових [o] та [e] між приголосними перед сонорними [p], [л], [м], [н], якщо після них занепав [ъ] чи [ь] (вогонь, вітер, земель та ін.).

Цей вид чергування найпродуктивнішим є в іменній словозміні. Альтернації зумовлені фонетико-морфологічною позицією, оскільки вибір повного або нульового ступеня залежить від формальної структури флексії і характеризує парадигми окремих слів. Зазвичай альтернант, реалізований голосним, з'являється в субстантивній основі за умови приєднання нульової флексії, тоді як морфонологічний нуль звука фіксується в основі за наявності вокалічної флексії [2, 6]. Чергування звичайно охоплює всю парадигму і залежить від того, які звуки опиняються поряд. Якщо перед останнім приголосним основи стоїть шиплячий або м'який приголосний (палаталізація яких у частині випадків позначена на письмі літерою ь), то має місце чергування з [e]. Звук [o], як правило, з'являється там, де перед останнім приголосним основи стоїть твердий приголосний [3, ч. 1, 203].

Чергування <o ~ ø> представлене в іменниках II відміни, які звичайно мають у своїй структурі суфікс -ок- та нульову флексію, і характеризує найчастіше утворення форм:

а) наз. відмінка множ. при приєднанні флексій -и (-ы), -ѣ: *пожитки* (ВГ, 38), *позвы* (37), *потомки* (33), *заголо(в)кы* (АО, 55), *будинки* (Розм., 48), *подарки* (ВХ, 546), *свѣтки* (ЛР, 82), *будинки* (КЗ, 187), *набитки* (43), *потомки* (190), *тлумки* (188), *вершки* (89), *платки* (87), *спадки* (80), *ногтѣ* (НЛ, 88);

б) род. відмінка одн. при приєднанні флексій -а (-я), -у та род. відмінка множ. при приєднанні флексій -овъ (-ув), -ей:: *огна* (Розм., 8), *ма(р)ша(л)ка* (ВГ, 39), *обовязку* (37), *з рынку* (Розм., ба), *ярмарку* (71), *гатунку* (28), *раҳўнкѣ* (ВХ, 541), *замка* (ЛР, 88), *для розсудьку* (78), *жолу(д)ка* (АД, 111), *трунку* (77), *цукру* (80), *ратунку* (КЗ, 44); *пото(м)ку(в)* (АО, 47), *локтей*

(Розм., 50а); *сведкувъ* (ЛР, 85); *будинковъ* (КЗ, 187), *фрасунков* (44), *белковъ* (АД, 86), *дзвонковъ* (79), *жолтковъ* (79), *лишковъ* (76), *шма(т)ковъ* (109 зв.);

в) оруд. відмінка одн. при приєднанні флексії **-омъ (-емъ)**: *початком* (ЛР, 82), *за лескомъ* (АЧ, 130); *белком* (АД, 89), *жолткомъ* (81), *медкомъ* (81), *цукромъ* (81), *посломъ* (НЛ, 90 зв.);

г) місц. відмінка одн. при приєднанні флексій **-у, -h**, зрідка – **-е**: *до замку* (ВГ, 39), *на ярма(р)ку* (АО, 47), *в остатку* (ЛР, 87), *на ярмарку* (77), *при пораху́нкѣ* (АЧ, 131), *в горщичку* (АД, 89), *на огне* (77), *к остатку* (78), *на ринку* (81).

Одиничним прикладом засвідчене чергування <о ~ ø> в іменнику III відміни у формах непрямих відмінків одн.– *любве* (Вел., 266 зв.), *в(ъ)люб(ъ)ви* (Гр., 159 зв.).

Чергування <е ~ ø> також характеризує більшою мірою парадигми іменників чол. роду II відміни, які, у більшості випадків, мають суфікс **-ець** та нульову флексію. У текстах пам'яток це чергування найчастіше фіксується у словоформах:

а) род. відмінка одн. із флексіями **-а (-я), -у (-ю)** та род. відмінка множ. з флексіями **-овъ (-юв), -ей (-ий)**: *державца* (ВГ, 29), *отца* (30), *Павла* (39), *посланца* (Розм., 64а), *штибра* (30), *перцоу* (АО, 45), *ов(ъ)са* (АЧ, 150), *Богословъца* (ЛР, 79), *злочинца* (89), *кравъца* (83), *хлопъца* (77), *купъца* (81), *млоденца* (81), *скребца* (82), *конца* (КЗ, 185); *дней* (Розм., 9а); *дний, старцовъ* (КЗ, 189), *вѣтровъ* (АД, 81), *концовъ* (83), *лежнюв* (КЗ, 188);

б) оруд. відмінка одн. із флексіями **-омъ, -емъ** та оруд. відмінка множ. із флексією **-ами (-ями)**: *Ѹмысломъ* (Розм., 3а), *отцемъ* (ВГ, 31), *учнем, козьлом* (ЛР, 76), *коломи́йцем* (87), *мешканцем* (83), *сестренцем* (81), *з(ъ) оцтомъ* (АД, 104); *палцями* (АД, 98 зв.), *кораблями* (106), *днями* (96);

в) місц. відмінка одн. із флексіями **-у (-е), -ѣ (-и)** та місц. відмінка множ. із флексією **-ахъ (-яхъ)**: *в Линевце* (ВГ, 32), *по заводцу* (ЛР, 76), *по отцу* (89), *в огню* (78), *в(ъ) оцте* (АД, 104 зв.), *в(ъ) тростѣ(н)це* (АК, 177 зв.); *на св[я]токрадцях* (ДН, 160), *при купца(х)* (АК, 276), *на мл[а]д[е]нцахъ* (КЗ, 40);

г) наз. відмінка множ. із флексією **-и (-ы, -ѣ)**: *поборцы* (ВГ, 39), *замыслы* (ВХ, 544), *злочинци* (ЛР, 88), *купъци* (78), *ловци* (АЧ, 120), *слепнѣ* (191), *шершинѣ* (191), *вѣтры* (Сп.2, 91);

д) клич. відмінок одн. фіксує чергування у словах *о(т)че*, *лежню*, *вѣтре*, *хлопче* (Розм., 8а).

Тексти ділового стилю засвідчують, що альтернація <е ~ ø> поступово зникає з парадигми іменника *Павло*. У текстах XVI ст. маємо початкову форму *Павел* (ВГ, 38) і форми непрямих відмінків – *Павла* (ВГ, 34), *Павлу* (39). Текст XVIII ст. чергування вже не фіксує, бо в наз. відмінку одн. маємо *Павъло* (ДН, 176), а в непрямому відповідно – *Павла* (146).

Звертають на себе увагу випадки, де [е] випадає в суфіксах, проте з'являється в корені слова: *жнець* (АЧ, 23 зв.) – *женця* (24), *швець* (ВН, 153) – *Шевця* (147), *шевцем* (76). Дослідники вважають, що з погляду морфології ці зміни форм слова краще визначати як комплексне чергування [5, 66; 8, 328], яке характеризує парадигми односкладових іменників, похідних від колишніх трискладових із ерами поспіль, і з-поміж цих ерів один, зазвичай, був наприкінці слова або основи. Парадигми вказаних іменників характеризує також альтернація приголосних <ц ~ ц'>.

Чергування <е ~ ø> засвідчене у формах непрямих відмінків займенника *я*. Зокрема, в оруд. відмінку одн. маємо *мною* (ВН, 149; ЛР, 76, та ін.). Таке чергування фіксується і в старих формах дав. відмінка одн. Словоформа *минѣ* засвідчена у всіх проаналізованих пам'ятках (ВГ, 32; ДН, 174; ЛР, 88; КЗ, 194), хоча вже з XV – XVII ст. трапляється новотвір – двоскладова форма *мені* (з наближенням наголошеного **е** до **и**). Форму *минѣ* маємо тільки в тексті ДН (147) у контексті, що виразно вказує на її живомовне походження.

Назване чергування одиничним прикладом засвідчене і в числівниковій парадигмі. Форму з нулем звука маємо в род. відмінку *едного* (ДН, 159), тоді як у початковій формі фіксується *едень* (148). У досліджуваний період ця форма характеризувала літературне мовлення в цілому, хоча в живому мовленні нової доби є ознакою переважно південно-західних говорів.

Чергування <о ~ ø>, <е ~ ø> представлене у словотворі, однак не завжди належить до продуктивних і в аналізованих текстах трапляється у процесі творення окремих слів. Зокрема фонемні видозміни морфем маємо у відіменних утвореннях із суфіксами **-ар-** – *шинкариць* (ЛР, 79); **-(е)ств-** – *отчества* (КЗ, 199), *во старчестваць* (199); у віддієслівних із **-ен-** – по *доконченю* (МБ, 364). Аналізовані чергування трапляються при творенні дієслів і обмежуються окремими відіменниковими формами *оумрѣти*, *скончило* (ВГ, 32), *докончити* (КЗ, 186), *зъвѣнчавшися* (41), *звѣнчатъ* (42), *вишинковали* (ДН, 161), *при(с)нилось* (Сп. 2, 92).

Дещо активізується названий вид чергувань під час творення прикметників від іменників за допомогою суфіксів: а) **-ев-**: *яловцева* (АД, 80), *кравцовой* (ДН, 147); б) **-ов-**: *козлового* (АД, 78), *жолтковимі* (86), *ноготкового* (76), *будинковая* (КЗ, 18), *терновіе* (ДН, 175); в) **-ан-**: *ілляной* (АД, 88), *ввсаана* (110); г) **-н-** (**-енн-**): *огненный* (ДН, 147), *всенеправедних* (КЗ, 44).

Дещо вужча в текстах пам'яток сфера альтернацій <ø ~ о>, <ø ~ е>. Вони характеризують парадигми іменників I відміни жін. роду, рідше II відміни серед. роду та іменники *pluralis tantum* із кінцевим сегментом основи **-к**.

Чергування <ø ~ о> супроводжує творення форм род. відмінка множ. із флексією **-ø**: *малжонок* (ВГ, 33), *сорочо(к)* (АО, 55), *примѣто(к)* (55), *жабокъ* (ЛР, 79), *литовокъ* (81), *малжонокъ* (ВН, 160), *нивокъ* (АЧ, 29), *колисок* (Сл., 217 зв.), *хусто(к)* (ВН, 7 зв.), *сано(к)* (7 зв.), *з(ь) зѣлокъ* (АД, 97 зв.), *з нирокъ* (102 зв.), *шишок* (108), *ложок* (109), *квѣтокъ* (76), *очокъ* (80), *скурокъ* (77), *шишокъ* (88).

Чергування <ø ~ е> трапляється в аналогічній позиції, засвідчене в іменниках жін. і серед. родів, основа яких закінчується сполуками приголосних звуків, і представлене в текстах такими прикладами: *сукен* (Розм., 70а), *яецъ* (47а), *д[e]н[e]гъ* (ДН, 171), *судебъ* (КЗ, 195), *капель* (АД, 106), *галець* (81), *конопель* (85), *очекъ* (83), *яецъ* (86), *лаень* (99).

Поодинокими прикладами це чергування засвідчене у формах оруд. відмінка множ. та одн.: *литовьками* (ЛР, 80), *шевцемъ* (76), *кѣбкомъ* (Розм., 22а).

При творенні слів чергування <ѿ ~ е>, <ѿ ~ о> виявляються активнішими, аніж <о ~ ѿ>, <е ~ ѿ>; виступають у суфіксах -**очк-**, -**ечк-** під час творення здрібнєлих іменників: *мѣрочки* (ДН, 160), *галочки* (АД, 82), *косточками* (72), *хусточку* (77), *ложечки* (89); супроводжують утворення прикметників від іменних основ за допомогою суфіксів: а) -**н-**: *сердечныѧ* (ВХ, 540), *шляхетныѧ* (ВН, 159), *литовский* (ЛР, 77), *военной* (84), *вапенной* (АД, 85), *пекельный* (86), *ганебная* (КЗ, 41), *корчемный* (196), *бороше(н)номъ* (АК, 60), *по(д)со(л)нечна* (НЛ, 99); б) -**ск-** (-**цк-**): *литовских* (ВГ, 38), *коденскому* (ВН, 150), *котеленского* (160), *любелского* (155), *литовские* (151), *московъскихъ* (ЛР, 77), *любенский* (ДН, 164), *литовский* (КЗ, 184), *шляхетскихъ* (АК, 392);

Тексти пам'яток фіксують чергування <о ~ и>, яке з'являється під час утворення прикметника *крывавы(х)* (ВН, 4 зв.) від іменникової основи за допомогою суфікса -**ав-**. Історичною причиною виникнення цього чергування у слові є занепад редукованих [ú] та [ь]. У слові *кров* (**кръвъ**) редукований [ъ] у корені перебував у сильній позиції і вокалізувався в голосний повного творення [о]; у слабкій позиції занепавав (**кръвавий**). Після його занепаду [р] набув складотворчих властивостей. Втрата сонорним складотворчості спричинила появу після нього [ы].

Серед чергувань голосних знаходимо й такі, які з'явилися безпосередньо на ґрунті української мови й морфологізувалися пізніше за інші. Це стосується чергування [о], [е] з [і], яке стало однією з найхарактерніших ознак української мови. Історичною причиною появи цієї альтернативи став знову ж таки занепад редукованих. У тих словах, де редукований занепавав, голосні [о], [е] в попередньому складі подовжувалися й через стадію дифтонгів переходили в [і]. Про те, що чергування <і ~ о>, <і ~ е>

морфологізувалися, а не залежали від позиційних умов, свідчить той факт, що в українській мові можливе у закритому складі не тільки **і**, але й **о**.

Морфонологічні чергування голосних повного творення, які фіксуються передусім в середині іменних основ, у текстах пам'яток трапляються зрідка і в більшості випадків ще не досягають норм, пізніше характерних для нової мови. У староукраїнській мові вони перебувають на периферії морфонологічної будови.

Чергування <**і** ~ **е**> засвідчене одиничним прикладом у формі род. відмінка одн. іменника *ячмѣнь* (АД, 77). У текстах маємо: *ячменю* (АД, 77). Решта форм чергувань не засвідчує: *реч* – *речей* (ВГ, 36), *корень* (ВН, 161) та ін. Чергування <**і** ~ **о**>, яке в сучасній українській мові протиставляє наз. відмінок одн. чол. та жін. родів решті відмінкових форм, тексти проаналізованих пам'яток не відбивають. Так, у початковій формі маємо: *рокъ* (ВГ, 36), *войтъ* (ЛР, 87), *дворъ* (ДН, 147), *домъ* (159), *конь* (158), *потъ* (АД, 108), *боль* (105), *воск* (109 зв.) та ін. Звичайно, у живому мовленні зазначеного періоду альтернація вже існувала, хоча відбиттю її на письмі заважала традиційна орфографія.

Чергування відсутнє і в займенникових формах: *мой* (ВГ, 34; ВН, 149) ~ *моего* (ВГ, 33; ВН, 149), *свой* (ДН, 147) ~ *своего* (ДН, 149; ВГ, 28; 30; ВН, 160; 151 та ін.), на яких також виразно позначився книжний вплив. У текстах Лохвицької ратуші засвідчено поряд із загальноновживаними і діалектні форми, які фіксувалися в говірках, що межували із зоною північного наріччя: *свуй* (ЛР, 82) ~ *своего* (77), *муй* (84) ~ *мого* (78); ці форми відомі також у гуцульських говірках [8, 761].

У займенниковій парадигмі чергування <**е** ~ **о**> також представлено непослідовно. У сучасній мові форма род. відмінка одн. протиставлена решті форм непрямих відмінків, у текстах пам'яток це правило діє не завжди. Так, поруч із формами *собѣ* (ЛР, 81; КЗ, 187), *собе* (ВН, 146), *тобѣ* (ЛР, 80; ДН, 175), тексти пам'яток частіше фіксують у дав. та місц. відмінках одн. *себѣ* (ДН, 148; КЗ, 187; АД, 77; МБ, 364), *тебѣ* (ДН, 176; КЗ, 44; НЛ, 84 зв.).

Появу *е* замість *о* пояснюють впливом як церковнослов'янської мови, так і певних форм давньоукраїнських говорів. Форми *тебѣ*, *себѣ*, що виникли із праслов'янських **tebe* [→ *тебѣ*], **sebe* [→ *себѣ*] і збереглися «як поодинокі архаїчні залишки в окремих говірках української мови», підтримувані другим південнослов'янським впливом, стали досить поширеними у староукраїнській мові XVI – XVIII ст. [4, 144]. Не фіксують пам'ятки і чергування <о ~ і> в оруд. відмінку множ. іменника *pluralis tantum гроши*; маємо лише стару форму *грошми* (ВГ, 38).

Із кінця XVII ст. тексти пам'яток починають фіксувати чергування <е ~ і> в дієслівних формах 3 ос. одн. мин. часу чол. роду дієслів VIII кл. в останньому складі перед нульовим закінченням: *довѣль* (ЛР, 86), *утѣкъ* (88), *подѣвъ* (ДН, 160). Одиначним прикладом чергування засвідчене в дієприслівнику мин. часу *принѣши* (ДН, 175). Проте фіксуються і давні форми: *приве(з)* (НЛ, 88 зв.), *отнесль* (ВН, 159), *звел* (ЛР, 80), *внесь* (ВГ, 30). Текст пам'ятки ділового стилю (ДН) засвідчує написання *понюсл* (148), *привюв* (174) із діалектним чергуванням голосних у зазначеній позиції.

Поодинокими прикладами чергування голосних у словозмінних парадигмах дієслова представлене у префіксах: *розотри* (АД, 84), *зотри* (83) – *зберешь* (79), *розиблю* (НЛ, 103 зв.). Приклади підтверджують правило морфологічного розподілу варіантів у префіксах, за яким перед дзвінким приголосним завжди виступає вокалізований варіант префікса, а якщо наступний приголосний глухий, то вокалізований варіант вживається за наявності в корені чергування повноголосого й неповноголосого варіантів [2, 6].

Отже, у староукраїнській мові чергування голосних більшою мірою являли собою подальший розвиток чергувань давніх епох – індоєвропейської та праслов'янської й відразу були носіями граматичних значень. Щоправда, найдавніші чергування (<а ~ у>, <і ~ и>, <і ~ а>, <о ~ а>, <е ~ о>, <и ~ ø>, <е ~ ø>) охоплювали незначну кількість слів і траплялися рідше, тоді як новіші характеризувалися продуктивністю та регулярністю.

Найпродуктивнішим типом варіювання голосних у староукраїнській мові XVI – XVIII ст. виявилися чергування <о ~ ø>, <е ~ ø> та <ø ~ о>, <ø ~ е>. Саме вони брали участь у формуванні найважливіших граматичних опозицій у межах як словозміни, так і словотвору. Зокрема, зазначений вид чергувань найчастіше фіксується в іменній словозміні та іменниковому і прикметниковому словотворі.

Типові для української мови альтернативи <о ~ і> та <е ~ і> характеризують у текстах пам'яток іменну та дієслівну словозміни, тоді як у формах словотвору не фіксуються. Вони ще відмінні від норм нової доби. На їхній реалізації часто позначаються діалектні, іншомовні впливи, несталість тогочасної орфографічної системи.

Умовні скорочення назв джерел

АД – Лікарський порадник «Аптека домова» за зб-кою 1760-1780 рр. Рукоп. НБУ, ш. ДА/905л; **АК** – "Акти про козаків", 1710-1779 рр. Рукоп. НБУ, шифр І.51191-51422. **АО** – Акти села Одрехови. – К.: Наук. думка, 1970. – 260 с.; **АЧ** - Зб-ка селянських земельних актів із Чернігівщини, XVII – XVIIIст.; **ВГ** – Волинські грамоти XVI ст. / Підгот. до вид. В.Задорожний та А.Матвієнко. – К.: Наук. думка, 1995. – 245 с.; **ВН** – Ділова мова Волині і Наддніпрянщини / Підгот. до вид. В.В.Німчук та ін. – К.: Наук. думка, 1981; **ВХ** – «Вѣнецъ Х[ристо]въ зъ проповѣдій неделныхъ» А.Радивиловського, друкарня Києво-Печерської лаври, 1688 р. Примірник НБУ, ш. Кир.59; **ДН** – Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. : (Акти сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України) / Підгот. до вид. В.А.Передрієнко. – К.: Наук. думка, 1986; **КЗ** – Зиновійів Кл. Вірші. Приповісті посполиті / Підгот. до вид. В.Колосова та І.Чепіга. – К.: Наук. думка, 1971; **ЛР** – Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст.: Зб. актових документів / Підгот. до вид. О.Маштабей, Б.Самійленко, Б.Шарпило. – К.: Наук. думка, 1986; **МБ** – Драма «М[и]л[о]сть Б[о]жая», список I пол. XVIII ст. **НЛ** – «Ніжинський літопис», повісті, легенди та ін, XVIII ст. Рукоп. НБУ, ш. Ніж. 34; **Розм.**– Розмова (близько 1575 р.). Фотокопія рукопису. Збер. в НБУ; **Сп.2** – Співаник, I пол. XVIII ст.; **Ув** – Вірші зі зб-ки, укладеної «въ ключу Уманскомъ», ост. чверть XVIII ст.

Список використаної літератури

- 1.Бернштейн С.Б. Очерк сравнительной грамматики славянских языков : Чередования. Именные основы. – М.: Изд-во АН СССР, 1974. – 350 с.
2. Зализняк А.А. Беглые гласные в современном русском словоизменении // Русский язык в национальной школе. – 1963. – № 5. – С. 3 – 16.
3. Исаченко А.В. Грамматический строй русского языка в сопоставлении со словацким. –

Братислава: Изд-во САН, 1954. – Ч. 1. – 386 с.; 1960. – Ч. 2. – 577 с. **4.** Історія української мови : Морфологія / С.П.Бевзенко, А.П.Грищенко, Т.Б.Лукінова та ін. – К.: Наук. думка, 1978. – 539 с. **5.** Касевич В.Б. Морфонологія. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1986. – 160 с. **6.** Мейе А. Общеславянский язык. – Перев. с франц. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1951. – 491 с. **7.** Панов М.В. Позиционная морфология русского языка. – М.: Наука. Школа «Ярк», 1999. – 275 с. **8.** Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. – Харків: Акта, 2002. – XII, 1054 с.